ئەدگاری تۆڕبەندییانەی زمان لە بۆتەی ڕێزمانی وشەییدا

کاروان عومەر قادر، گۆنا عومەر عەبدوڵا

بەشی کوردی، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی، سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق.

پوختە– لقەکانی ڕێزمانی درکپێکردن لایەنە جیاوازەکانی پەیوەندیی لە نێوان ئاوەز و وشەکان و واتاو فۆرمەکانیان لەبەرچاودەگرن، ڕێزمانی وشەییش وەك لقێکی ڕێزمانی درکپێکردن پێیوایە، کە ئاوەزی مرۆڤ تۆڕبەندێکی فراوانی هەیە و وشەکان تێیدا هەڵگیراوە. خودی زمانیش لە چەندین چەمك پێکهاتووە، کە لە تۆڕبەندێکی گەورەدا بەیەکەوە گرێدراون، تێگەیشتن لە چەمکێك پێویستی بە کۆزانینی چەند چەمکێکی تر هەیە، وەک تۆڕبەندێکی بچووکی جیهانی، هەموو چەمکێک تەنها بە چەند بازدانێک بە هەموو چەمکێکی دیکەوە بەستراوەتەوە. بەهۆی پۆلەکانەوە، دەتوانرێت پەیوەندی نێوان بیرۆکە بەڕواڵەت جیاوازەکان بە ئاسانی دروست بکرێت. بەم شێوەیە ڕێزمانی وشە پەیوەندی بە هەموو بوارەکانی زمانەوە هەیە، لەوانەش ڕستەسازی، واتاسازی، فۆنۆلۆژی و پراگماتیک. لەم لێکۆڵینەوەیەدا تیشکخراوەتەسەر بنەما سەرەکییەکانی ڕێزمانی وشەیی و ئامانجی لێکۆڵینەوەکە بریتیە لە خستنەڕووی ئەم تایبەتێتیانە لە ڕێزمانی زمانی کوردیدا.

کلیلە وشەکان: ڕێزمانی وشەیی، تۆڕبەند، میراتی گریمانەیی، میراتی هەمەچەشنە، لێکسیم.

پێشەکی

ڕێزمانی وشەیی تیۆرێکی گشتی دارشتەی زمانە، بانگەشەی ئەوە دەکات، کە کۆزانینی ڕێزمانی بریتییە لە تۆڕبەندێکی فراوانی کۆزانینی وشەکان. وشەکان ئەو گرێیانەن، کە دارشتەی زمان وەك بەشێکی تۆڕبەندی درکپێکردن بەیەکەوە دەبەستنەوە و خاوەنی کۆمەڵێك تایبەتێتین، کە بۆماوەییانە دەگوازنەوە بۆ هێڵەگرێدەرە پەیوەندارەکان.

ئەم لێکۆڵینەوەیە،(کە لە بنەڕەتدا وەچەپارێکی بەشێکی تێزی دکتۆرایە بەناونیشانی (ئەدگاری تۆڕبەندییانەی زمان لە بۆتەی ڕێزمانی وشەییدا) وەك بەشێك لە پێداویستییەکانی بەدەستهێنانی بڕوانامەی دکتۆرایە، لەلایەن خوێندکارەوە دەبێت بڵاوبکرێتەوە) ورد و زانستیانە مەبەستیەتی تیشك بخاتەسەر (مۆدێلی تۆڕبەندی ڕێزمانی وشەیی لەزمانی کوردیدا) بەپێی تیۆری ڕێزمانی وشەیی لە زانستی زمانی درکپێکردندا. ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە ڕێبازی درکپێکردنی شیکاریانەیە، سنوری کارکردنیئەم لێکۆڵینەوەیە پەیوەستە بە سروشتی تیۆری بەکاربراو، کە سەرجەم ئاستەکانی زمان وەك تۆڕبەندێکی تێکچڕژاو دەبینێت و وشەکان و پەیوەندییە تۆڕبەندییەکانیان نمایندەیان دەکەن، هەربۆیە لێرەدا سنوری وشە و پەیوەندییە تۆڕبەندییەکانیان وەك کۆی زمان وەرگیراوە و نموونەو داتاکانیش لە کرمانجی ناوەڕاست وەرگیراوە. ئەم لێکۆڵینەوەیە بەسەر دوو تەوەردا دابەشکراوە، تەوەرەی یەکەم بۆ سەرناوی (بنەما تیۆرییەکانی ڕێزمانی وشەیی) و هێنانەوەی نموونەی کارەکی پێویست بۆ ئەو مەبەستە تەرخانکراوە تەوەرەی دووەمیش بۆسەرناوی(تۆڕبەندی لێکسیم و وەچە لێکسیمەکان) تەرخانکراوە.

1) بنەما تیۆرییەکانی ڕێزمانی وشەیی :

ڕێزمانی وشەیی تیۆرییەکی گشتییە بۆ شرۆڤەی دارشتەی زمان. ئەم تیۆرییە لقێکە لە زانستی زمانی درکپێکردن. گریمانەی سەرەکی تیۆرییەکە ڕوانین و تێڕامانە لە دارشتەی زمان وەك دارشتەیەکی ئاوێتەکراو، کە هەموو پێکهاتەکانی زمان لە خۆبگرێت. بەم پێیە ڕێزمانی وشەیی[1] "Word Grammar" شیکردنەوەی زمان بە کۆزانین و ڕەفتارەکانی ترەوە دەبەستێتەوە و زمان وەك تۆڕبەندێکی کۆزانین دەردەخات. بەو واتایەی زمان دابڕاونییە لە کۆزانینەکانی تری ئاوەزی مرۆڤ، بەڵکو تۆڕبەندێکە لە پەیوەندی نێوان بەشەکانی تری درکپێکردنی گشتی مرۆڤ پێکدێت.

چەمکی سەرەکی (ڕێزمانی وشەیی) بریتییە لە وشە، وشە یەکەی سەرەکی تیۆری ڕێزمانی وشەییە، وەك یەکەیەکی بنەمایی بۆ هەموو جۆرە شیکردنەوەکانی دارشتەی زمان بەکاردێت. لەم تیۆرییەدا دارشتەی زمان لە ئاستەکانی (دەنگسازی و ڕێزمان و سیمانتیك) پێکدێت. وشەکان یەکەی سیناکسین، خاڵی پەیوەندی سینتاکس و سیمانتیکیشن و یەکەی بنچینەیی (شیکردنەوەی دەق) یشن. بەم شێوەیە وشەکان ئەو گرێیانەن، کە دارشتەی زمان وەك بەشێکی تۆڕبەندی درکپێکردن بەیەکەوە دەبەستنەوە.

1__1) تۆڕبەندی زمانی ڕێزمانی وشەیی:

مۆدێلی تۆڕبەند مۆدێلێکی گشتگیرە لەنێوان زۆرێک لە زانستەکاندا، بۆیە بەکارهێنانی ئەم مۆدێلە، تەنها لە زانستی زماندا نییە، بەڵکو لەچەندین بابەتی شیکردنەوەی زانستیدا بەکارهاتووە، لەوانە(ئیکۆسیستەم، پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، شیکردنەوەی هزر، بەستەرە ئابورییەکان، پێڕەوی هاتووچۆ، پێواژۆدرکپێکردنەکان و زانستی زمان)(Diessel,2019:10) . هەریەک لەمانە تایبەتمەندێتی خۆیان هەیە، لەگەڵ ئەوەشدا بەکارهێنانی مۆدێلی تۆڕبەندی لەشیکردنەوەکانیاندا ئەوە دەردەخات،

مجلة جامعة التنمية البشرية

المجلد 9، العدد 3(2023)؛ عدد الصفحات (9)؛ معرف الكائن الرقمي: 10.21928/juhd.v9n3y2023.pp48-56

ورقة بحث منتظمة: أُستلم البحث في 21 شباط 2023؛ قُبل في 5 نيسان 2023؛ نُشرت في 10 تموز 2023؛

البريد الإلكتروني للمؤلف: karwan.qadir@univsul.edu.iq, gona.abdulla@univsul.edu.iq

حقوق الطبع والنشر ©2023 كاروان عومەر قادر، گۆناعومەر عەبدولا. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الإبداعي النسبية - CC BY-NC-ND 40

که زۆربەی زانستەکان پێویستیان بە تیۆرییەکی گشتی تۆڕبەند هەیە. یەکێک لەو هۆکارانەی وادەکات تۆڕبەند لە نێوان پسپۆڕییە جیاوازەکاندا بەکاربێت، ئەوەیە، کە بەرچاوڕوونیەکی تەواو لەچوارچێوەی تۆڕبەندێکدا بە بابەتەکە دەبەخشێت. لە زانستی زمانی درکپێکردندا گریمانەی تۆڕبەند تەنها بەشێکی زمان پەسن ناکات، بەڵکو لە ڕێگەی گرێ و پەیوەندییەکانەوە پەسنی تەواوی دارِشتەی زمان دەکات.

بەشێوەیەکی گشتی تۆڕبەند لە دوو قەوارەی سەرەکی پێکدێت، یەکەمیان، کۆمەڵە گرێکانن، دووەمیان پەیوەندییەکانن. (ڕێزمانی وشەیی زمان وەک تۆڕبەندێکی چەمکی دەناسێنێت، تۆڕبەندێکە لەوەدا، کە لە کۆمەڵێک قەوارەی پێکەوەبەستراو پێکهاتووە و چەمکییە لەوەدا، کە پێڕەوێکی درکپێکردنە)(Hudson, 2007: 1)

گریمانەی بینینی زمان وەک تۆڕبەندێکی چەمکی ، لە بنەڕەتدا یەکێکە لە گریمانەکانی(زانستی زمانی درکپێکردن) لەهەمانکاتدا بیرۆکەی سەرەکی تیۆری(ڕێزمانی وشەیی)ە، کە لە ڕوانگەی ئەم گریمانەیەوە هەرپێکهاتەیەکی زمان لەخۆیدا وەچە تۆڕبەندێکە لە چێوەی تۆڕبەندی گشتی زماندا لەناو چوارچێوەی تۆڕبەندی درکپێکردنی گشتی ئاوەزی مرۆڤدا.

(هەدسن لە تیۆرییەکەیدا تێبینی ئەوە دەکات، کە تۆڕبەندەکان لەناو تایبەتمەندییە زمانییەکەی سۆسێرەوە هاتوون بەوەی، کە لە پێڕەوێکی زاراوەیی بەیەکەوە بەستراو پێکهاتووە، کە تیایدا بەهای هەر یەکەیەك لە ئامادەبوونی ئەوانی تردا دەردەکەوێت، بەڵام لە تۆڕبەندە درکپێکردنەکاندا تۆڕبەندی زمانی تەنها بۆ (فەرهەنگ و ڕێزمان) سنوردارنەکراوە، بەڵکو پەیوەندی بەستنەوە لە نێوان پراگماتیک و سیمانتیک و سینتاکس و فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆژیش دروستدەکات، ئەمەش جیاوازییەکی سەرەکییە لە نێوان زانستی زمانی درکپێکردن و مۆدێلەکانی تری دارِشتەی زماندا بە هۆکاری ئەوەی هێڵە پەیوەندییەکان و گرێ نوێیەکان بەبەردەوامی لە دروستبوون و گۆڕاندان بۆیە بەهاکان هەمیشە لەگۆڕانی خێرادان)(Traugott &Trousdale ,2013:9-11). بەشێوەیەکی گشتی تۆڕبەندی درکپێکردن لە ڕێزمانی وشەییدا، لە ڕێگەی کەوانە و گرێ پۆلێنکراوەکانەوە پێناسەکراوە، لە چێوەی ئەم تیۆریەدا، زمان بەشێکە لە تۆڕبەندی درکپێکردنی هێمایی.

بۆ ڕوونکردنەوەی بیرۆکەی تۆڕبەندەکان، دەڕوانینە چەمکێکی گشتی ئەسکەلەیی وەک (کەلوپەلی ناو ماڵ)

لەهێڵکاری تۆڕبەندی(1) بنی سێگۆشەکە بۆ کەتیگۆرییە سەرەکیەکەیە، لە کاتێکدا لوتکەی سێگۆشەکە نیمچە کەتیگۆریەکان دەگرێتەوە. هێڵەکان پەیوەندی نێوان چەمکەکان دەنوێنن، هێڵە نەپچراوەکان پەیوەندییەکی زۆر بەهێز لە نێوان کەتیگۆریە زۆر گشتی و نموونەکەی دەنوێنێت، لە بەرانبەردا هێڵە پچڕپچڕەکان پەیوەندییەکی لاوەکی دەنوێنن، هۆکاری ئەوەی(کورسی) هێڵێکی پەیوەندی نەپچڕاوە بە کەتیگۆری(کەلوپەل)ەوە، ئەوەیە کە ئەندامێکی سەرەکی کەتیگۆریەکەیە.

بە پێچەوانەوە(مقەست) هێڵێکی پەیوەندی پچڕپچڕی بە کەتیگۆریەکەوە هەیە، لەبەرئەوەی نموونەیەکی سەرەکی کەتیگۆریی(کەلوپەل) نییە. هەریەک لە (شمشێر و تیروکەوان) چەمکی میراتی هەمەچەشنەڕووندەکەنەوە، تایبەتمەندیەکیان هەیە، کە لەگەڵ کەلوپەل دەگونجێن و لەوانەیە لای هەندێک وەک کەلوپەلی ناوماڵ بەکاربێن نەک وەک ئامێری جەنگ یان ڕاوکردن، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی ئەندامێکی کەتیگۆری بارودۆخی جەنگن.

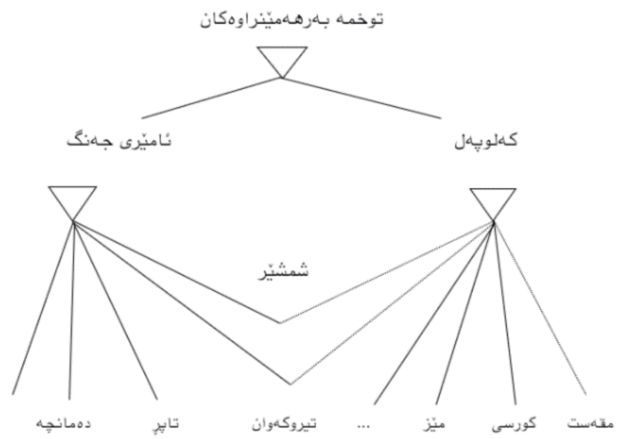

هێڵکاری ژمارە(1): تۆڕبەندی چەمکی کەلوپەلی ناوماڵ

بەپێی گریمانەی تۆڕبەندیی، کۆزانینی مرۆڤ جگە لە تۆڕبەندێک هیچی تر نییە، بە واتەی تۆڕبەندەکانی ڕێزمانی وشەیی بەشێکن لە پێڕەوی نواندنی کۆزانین، زمانیش تەواوی تێگەیشتن دەگرێتەوە و بۆ شیکردنەوەی زمان وەک تۆڕبەندێک پێویستمان بە کەرەستە هەیە، کەرەستەکانیش پێویستیان بە هەندێک بنەما و ڕێسای ڕێکخراو هەیە لە پێناو دیاریکردنی ئەوەی چۆن مۆدیلەکان کاردەکەن و چۆن پەسنی دارِشتە زمانییەکان دەکەن. لە گۆشە نیگای (ڕێزمانی وشەیی) ەوە وێنەی تۆڕبەندی چەمکی چەند تایبەتێتیەکی هەیە،(قادر: 2019 :9) بریتین لە:

١.هەرگرێیەک لانی کەم دەبێت پەیوەست بێت بە دوو(گرێی) ترەوە لە ڕێگەی(هێڵە گرێدەرەکان)ەوە، گەر ئەم پەیوەندییە نەبێت، ئەوا گرێیەک تەنها بریتی دەبێت لە (خاڵێک) نەک (گرێیەک)، کە دوو تێیدا بەیەکدەگەن.

٢.هێڵە گرێدەرەکان دوو جۆرن یان ئەوەتا ڕاستە هێڵن یان هێڵی چەماوەن، بەم شێوەیەی خوارەوە:

ا. هێڵە گرێدەرە گشتییەکان"isa" ، کە پەیوەندی ئەندامەکانی پۆلێک دەردەخەن، هێمای ئەم هێڵەگرێدەرە بریتییە لە هێڵێک لەگەڵ سێگۆشەیەکی بچووک لە کۆتایی هێڵەکەدا، هەروەک لە شێوەی ئەندازەیی (١) دا دیارە:

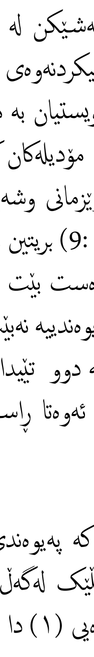

شێوەی ئەندازەیی (1)

ب. ڕاستەهێڵی تیردار، کە پەیوەندی نێوان گرێکانی تۆڕبەندەکە دەنوێنێت، وەک لەشێوەی ئەندازەیی(٢) دا دیارە

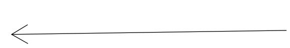

شێوەی ئەندازەیی (٢)

٣.هێڵە گرێدەری گشتی لەهەرکۆتاییەکی گرێیەک، یان تیرێکی هەیە، یان خاڵێك، کە خاڵی بەیەکگەیشتنی گرێیەکانە، وەک لە شێوەی ئەندازەیی(٣) دا دیارە:

شێوەی ئەندازەیی (٣)

٤. گرێکان هەموویان ناونراون و پۆلکراون.
٥. هەموو هێڵە گرێدەرەکان وەک هێڵە گرێدەری نەگۆڕ ناونراون.

2-1/1) تایبەتمەندییەکانی ڕێزمانی وشەیی:

ڕێزمانی وشەیی کۆمەڵێک تایبەتمەندیی هەیە لەوانە (میراتی گریمانەیی، وەچە لێکسیمەکان، داڕشتەی تەواوکەریی و داڕشتەی تۆڕبەند). یەکێک لە تایبەتێتیە گرنگەکانی ڕێزمانی وشەیی، میراتی گریمانەییە:

1-2-1/1) میراتی گریمانەیی:

میراتی گریمانەیی "default inheritance " بریتییە لە پێڕەوێکی پۆلکردن، وەک ڕێگەیەکی زۆر گشتی بەکاردێت بۆ جیاکردنەوەی تەرزە بنچینەییەکان و ناوازەکان "Exceptional ، بەهۆیەوە دەتوانرێت درک بەوە بکرێت، کە تایبەتمەندییەکانی کەتیگۆرییە گشتییەکانی زمان زیاتر میراتین و بەشێوەی بۆماوەیی بۆ خودی کەتیگۆرییە گشتییەکە ماونەتەوە. لە ڕێگەی مانەوەی ئەم تایبەتمەندییانە بەشێوەیەکی گریمانەیی لەسەرجەم ئەندامەکانی کەتیگۆرییەکەدا، بەو مەرجەی هیچ ئەندامێکی کەتیگۆرییەکە بەسەر ئەم تایبەتمەندییانەدا بازنەدات. خۆ ئەگەر ئەندامێکی کەتیگۆرییەکە بازیدا، ئەوا لەم بارەدا وەک ئەندامێکی ناوازە مامەڵەی لەگەڵ دەکرێت. پەیوەندی هێڵە گرێدەرەکان بەهۆی میراتی گریمانەییەوە ڕێگە بەگشتاندن دەدەن، بۆنموونە هەر کردارێک لە هەر زمانێکدا، سەر بە هێڵەگرێدەری(وشە) یە، لە زمانی کوردیشدا بەشی هەرە زۆری کردارە ڕابردووەکانی زمانەکە کەتیگۆری گشتیین و بەشێوەیەکی میراتی و لە ڕێگەی گریمانەییەوە لە تایبەتمەندییەکانی کەتیگۆرییەکەدا هاوبەشن، کە هەموو جۆرەکانی کرداری ڕابردوو لە ڕێگەی بناغەوە دروستدەبن. بڕوانە(خۆشناو،2013:80-85)(عەزیز، 2020: 54-59).

ڕێزمانی وشەیی میرات لەڕێگەی پەیوەندی هێڵە گرێدەرەوە/ISA دەنوێنێت، وشەی هێڵەگرێدەر/ISA لە is an instance of بەواتای (نموونەیەکە لە) بەکارهاتووە، بەشێکە لە تەکنیکی وشەیی لۆجیکی میراتی گریمانەیی و ڕێزمانی وشەیی بۆنموونە (کردار) نموونەیەکی (وشە)یە و کردارەکانی(هاتبوو، دەهات، هاتووە، دێت) نموونەیەکن بۆ کرداری (هات) یان کرداری (هاتبوو) نموونەیەکە لە (لێکسیمی کردار) و (کەتیگۆری ڕابردوو) "ئەگەر (ا) سەربە هێڵەگرێدەری(ب) بێت، ئەوا (ا) نموونەیەکە بۆ (ب) یان بەشێوەیەکی تر (ا) ئەندامێکی کەتیگۆری (ب) یە"(Gisborne,2010:39)، بڕوانە هێڵکاری ژمارە(1).

لە هێڵکارییەکانی ڕێزمانی وشەییدا پەیوەندییە بۆماوەییەکان بە سێگۆشەیەکی سەرەوخوار پیشاندراوە، بڕوانە هێڵکاری تۆڕبەندی ژمارە(2)، کە لە چەمکە پۆلێنکەرەکەوە بۆ چەمکە پۆلێنکراوەکان ڕۆیشتووە:

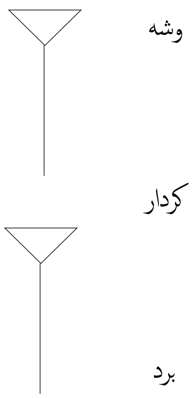

هێڵکاری تۆڕبەندی ژمارە(2)

لەهێڵکاری (2) دا، کرداری (برد) سەربە هێڵە گرێدەری(کردار) ەو، (کردار) یش سەربە هێڵە گرێدەری (وشە) یە.

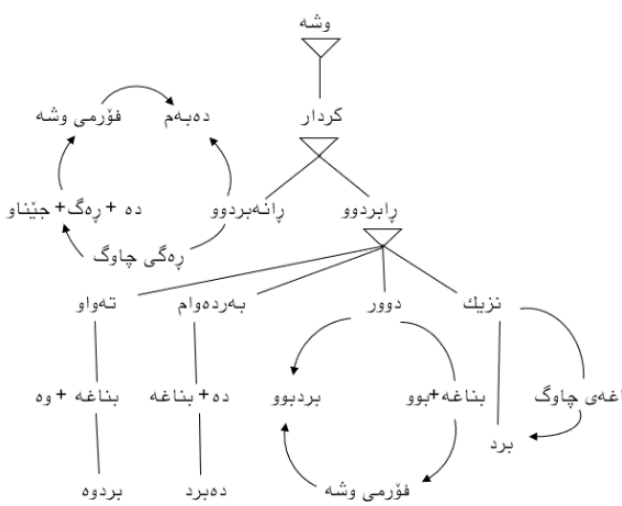

هێڵکاری تۆڕبەندی ژمارە (3): پەیوەندی کرداری ڕابردوو و ڕانەبردووی زمانی کوردی

لە هێڵکاری تۆڕبەندی (3) دا، هێڵەگرێدەری دایك وشەیە و کرداریش سەربە هێڵەگرێدەری وشەیە و داڕشتەی هەریەك لە کرداری ڕابردوو و ڕانەبردوو لە زمانی کوردیدا لە ڕێگەی ئەو تۆڕبەندەوە نوێنراوە، گۆڕانی بناغەو ڕەگ بە پێی جۆری کردارەکە لە ڕێگەی هێڵەکانی پەیوەندییەوە نوێنراوە.

(میراتی گریمانەیی بریتییە لە لۆجیکی پۆلکردن، کە ڕێگە بە ناوازەکان دەدات، بۆنموونە وامان لێدەکات بڵێین باڵندەکان دەفڕن و لەگەڵیشدا (پەنگوین)ەکان وەک باڵندە هەژماردەکرێن هەرچەندە توانای فڕینیشیان نییە) (Sugayama& Hudson 2005:12-13).

لە میراتی گریمانەییدا، ئەوکەرەستانەی دەبنە میراتگری چەمکێك توانای کشانیان هەیە، بە واتەی توخمەکان بۆ کەتیگۆرییەکان دیاریکراون، تەنانەت ئەگەر هەموو

تایبەتێتیەکانیشیان نەبێت، کە پەیوەستە بە کەتیگۆرییەکەوە، بەڵام لەڕێگەی چەمکی میراتی گریمانەییەوە، کە دەتوانرێت کەتیگۆریە یاسادارو ناوازەکان پەیوەست بکات بەیەکەوە لە ڕێگەی تۆڕبەندی پەیوەندیی گرێکانی هێڵەگرێدەرکانی ئەوچەمکەوە، بەمەش گەر کەتیگۆریەك هەموو تایبەتمەندییەکانی چەمکەکەی (هێڵەگرێدەری دایك isa) یشی نەبێت و بازیدابێت بەسەر تایبەتمندیەکانیدا ئەوا هێشتا گریمانەکە لەڕێگەی پەیوەندیی تۆڕبەندیانەی هێڵەگرێدەرە دایکەکان و هێڵەگرێدەرە لاوەکیەکانەوە پەیوەستیان دەکات بەیەکەوە، بۆنموونە مێزی چوار قاچ و سێ قاچ و دوو قاچ و یەک قاچیش هەر مێزە، یان مێزی هەڵواسراویش هەر مێزە. وێنەی ژمارە(1) جۆرەکانی مێز دەنوێنێت.

وێنەی ژمارە(1) :جۆرەکانی مێز

لەتایبەتێتییە سەرەکیەکانی مێز، بەکارهێنانیەتی بۆ ئەوەی کەل و پەل و پێویستیەکانی لەسەردابنرێت و بۆ خوێندنەوە و نوسین و بۆ نانخوارد، ڕازاندنەوەی ماڵ...هتد، بەکاردەهێنرێت. تایبەتێتیەکانیش بەپێی سەردەم و پێشکەوتن و داهێنانەکان دەگۆڕێت. پێشتر یەکێک لە تایبەتیتیەکان ئەوە بوو مێز قاچی هەبێت، بەڵام لە ئێستادا چەندین دیزاینی مێز هاتووە، لەوانە مێزی هەڵواسراو هەیە، کە هیچ قاچی نییە. لە پۆلێنکردنی شتە زیندووەکانی جیهانی دەرەوەدا، کەمتر بواری گۆڕانکاری لە تایبەتمەندییەکانیاندا هەیە، واتە ئەو شتانەی ئێمە خاوەنی دروستکردنیان نین، تایبەتمەندیەکانیان کەمتر لە گۆڕاندان، بە پێچەوانەوە ئەو شتانەی، کە مرۆڤ دروستیان دەکەن لەگەڵ پێشکەوتنەکانی مرۆڤ و داهێنانە نوێیەکاندا تایبەتمەندیەکانیان دەگۆڕێت، وەک مێز.

وشەکانی زمانیش بێبەش نین لەمە واتە هەندێك لە وشەکان کۆمەڵێك تایبەتمەندییان هەبووە یان دراوەتە پاڵیان لە ئێستای بەکارهێنانیان لە زماندا ئەو تایبەتمەندێتییەیان نەماوە، بۆ نموونە وشەی (سەرڕووت) وشەکە وشەیەکی کۆنی کوردەوارییە و زیاتر لە لادێیەکاندا بە کەسێك گوتراوە، کە (جامادانی یان جامانەی) نەبەستبێت، چونکە لەو سەردەمەدا عەیبە بووە و ئەم وشەیە وەك ڕەخنەیەك لە پیاوەتی ئەو کەسە ئاڕاستەی کراوە، دواتر ئەم وشەیە بەکارهێنانەکەی و ئەو تایبەتمەندییەی لە دەستداوە و لە سی ساڵی ڕابردوودا زیاتر بە کەسی پانتۆڵ لەپێ گوتراوە و بەکارهێنانەکەشی هەر لە لادێیەکاندا بووە، لە ئێستای زماندا ئەم وشەیە جارێکی تر تایبەتمەندییەکی تری پێدراوە و ئەوەی پێشوی گۆڕاوە، کە ئەویش ئەوەیە لە ئێستادا بەکەسێك دەوترێت، کە چوختی و قۆشمەباز بێت بە تایبەتی گەر کەسەکە کەچەڵیش بوبێت ئەوە زۆر بۆی دەگونجێت، چونکە هەم کەسەکە کە وشەکەی بەرانبەر بەکاردەهێنێت وا تێدەگات کەمەبەست بێ قێزییەکەیەتی و زیاتر وەك سوعبەت و گاڵتە وەریدەگرێت و ناڕەنجێت و هەم کەسی قسەکەریش زیرەکانە دەتوانێت توانجی خۆی لە بەرانبەر بدات بێ زیزبونی بەرانبەر، بەکاربردنی وشەکە لە ئێستادا بەم واتا و تایبەتمەندی سێیەمەیان کەمتر بڵاوە و هێشتا نەبۆتە فۆڕمێکی گشتی. لە هێلکاری تۆڕبەندی(4) تایبەتێتی وشەی (سەرڕووت) لە ئێستاو ڕابردوودا خراوەتەڕوو:

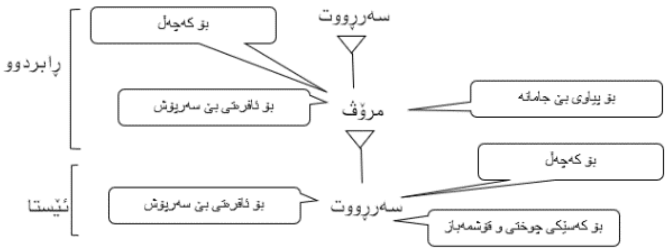

هێڵکاری تۆڕبەندی(4): تایبەتێتی وشەی سەرڕووت لە ئێستاو ڕابردوودا

میراتی گریمانەیی سێ تایبەتێتی هەیە(Gisborne,2011:158):

١. ڕێگە بە مۆدێلکردنی شاوەچە دەدات، لە ڕێگەی وازهێنان لە مەرجی(پێویست و تەواو و بەشکردوو) بۆ ئەندامانی کەتیگۆرییەکە.

٢.لەوەشانی ڕێزمانی وشەییدا، کەتیگۆرییەکان بەهۆی شارەزاییەکانەوە دەردەکەون و هیچ کەتیگۆرییەکی بابەتیانە بوونی نییە.

٣.ڕێگای کارکردنی میراتی گریمانەیی، لەسەر ئەو زانیارییانەیە، کە چالاک و دیاربوون و بە میرات ماونەتەوە.

لە تایبەتێتی یەکەم و دووەمەوە دەردەکەوێت، بۆماوەیی بەشێکی گرنگی تیۆرییەکانی درکپێکردنە، میراتی گریمانەیی ڕێگەدەدات بەوەی کەتیگۆریەك وەك شاوەچەی چەمکێك لەئاوەزدا دابکرێت و بەمۆدێلبکرێت، بەڵام بەمەرجی ئەوەی، کە مەرج نییە هەموو ئەو کەتیگۆریانەی سەر بەم شاوەچەیە دەبن، تایبەتمەندیی پێویست و یان تەواو یان تایبەتمەندیی بەشکردووی خودی شاوەچەکەیان هەبێت، تابتوانن ببنە هێڵەگرێدەری پەیوەست بە هێڵەگرێدەری گشتی شاوەچەکەوە، چونکە هەروەك لەتوانای کشانی میراتی گریمانەییدا خرایەڕوو، دەشێت هەم کەتیگۆری ناوازەکان، کە بازیان بەسەر تایبەتمەندیی شاوەچەکەدا داوە و هەم ئەوکەتیگۆریانەش، کە هەموو تایبەتمەندییەکانی شاوەچەیان نییە یان زیاتریان هەیە، لە ڕێگەی تۆڕبەندی پەیوەندیی هێڵەگرێدەری دایکەکانەوە(کە مەبەست چەمکەکانە) پەیوەست بن بەیەکەوەو وەك ئەندامی ئەوشاوەچەیە دابنرێن بۆ زانیاریی وردو پێویست لەسەر شاوەچە بڕوانە (کانەبی، 2015: 70).

کەتیگۆرییەکان لە ڕێزمانی وشەییدا وەک چەمکەکان و تۆڕبەندە پەیوەندارەکانیان بەپێی شارەزاییەکان دەردەکەون. نەخشەی ڕێزمانی وشەیی ڕێدەدات هەردوو مۆدێلی سیمانتیک و پراگماتیک بە هۆی شیکردنەوەکانەوە، لە توخمە فەرهەنگییەکانەوە بۆ مۆدێلی ڕێزمانی بگوێزرێت و لێرەدا سیمانتیک زانیاری ئینسکلۆپیدیایی دەگرێتەوە.

پەیوەندیی نێوان چەمکەکان دوو جۆرە، یەکەمیان پەیوەندییە سەرەکیەکانە لە زنجیرەی هەرەمیی میراتیدا ، ئەوانیش پەیوەندیی هێڵەگرێدەری دایکە، پەیوەندی ئارگومێنت، بەهاکان و ناسینەوەیە، کە ڕێگەمان پێدەدەن پەیوەندییەکان دابڕێژین و هەروەها پۆلێنیان بکەین. پەیوەندیی هێڵەگرێدەر پەیوەندییەکی سەرەکییە بۆ میراتی گریمانەیی هەروەها ئارگومێنت و بەهاکان بۆ پێناسەکردنی چەمکە پەیوەندارەکان بەکاردەهێنرێن، ناسینەوە بۆ ئەوەیە بتوانین بڵێین ئەم چەمکە هاوشێوەی چەمکێکی ترە. جۆری دووەمی پەیوەنیەکان پەیوەندییە چەمکییەکانە.

لەم مۆدێلی تۆڕبەندییەی ڕێزماندا، دوو جۆری جیاوازی زانیاریی تۆڕبەندی هەیە، ئەوانیش چەمکە پەیوەندارو ناپەیوەندارەکانن، چەمکە پەیوەندارەکان بەندەکانن، هەروەها هەندێك پەیوەندیی واتاداری تر، کە لە تۆڕبەندەکادا لە ڕێگەی هێڵەکەوانەکانەوە

نوێنراون، چەمکە ناپەیوەندارەکان گرێکانی ناو تۆڕبەندەکان(وشەکان، پەیپێبردنی وشەکان، پەیپێبردنی کردارەکان، سەرچاوەی وشەکان) دەگرێتەوە. بۆ نموونە پەیوەندیی بکەر لەگەڵ کردارەکەی، لە نموونەی(1) دا:
1.ئازیز کڵاو دەچنێت.

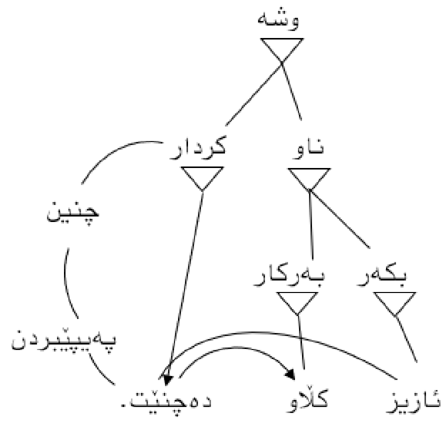

هێڵکاری تۆڕبەندی(5): چەمکە پەیوەندار و ناپەیوەندارەکان

لە هێڵکاری (5) دا چەمکە پەیوەندارەکانی وەك بکەرو بەرکار، کە بریتین لە بەندەکانی کرداری ڕستەکە، گرێکانی ناو تۆڕبەندەکە، هێڵەکانی گەیاندنی چەمکەکان وەك چەمکە ناپەیوەندارەکان نوێنراوە.

2-2-1/1) میراتی گریمانەیی و ناوازەکان:

پۆلێنکردن لە دنیای ڕاستەقینەدا بوونی نییە، بەڵکو داهێنانێکی مرۆڤە، بۆیە لە ئاوەزی مرۆڤدا بوونیان هەیە " پۆلەکانیش بریتین لە چەمکە گشتییەکان، کە نموونەکان دەتوانن تایبەتمەندییە نەزانراوەکانیان بە میرات لێوەربگرن" (Hudson ,2010:26). چەمکەکان ئەو تایبەتمەندییانە کۆ دەکەنەوە، کە دەتوانرێت وەک تایبەتمەندی هەمانشت بەیەکەوە بێن، بۆ نموونە چەمکی' باڵندە' تایبەتمەندییەکانی وەک (دەنووک، هێلکەکەر و فڕین...هتد) ی هەیە، لە بینینی نموونەیەکی باڵندەدا، ئەم تایبەتمەندییانە دێنەوە بیر بۆیە دەتوانرێت باڵندەکان پۆلێنبکرێن. لەم تێڕوانینەوە پۆلەکان، پێویستیان بە پێناسە نییە، بەڵکو پێویستیان بە کۆمەڵێک تایبەتمەندی تەواو جێگیر هەیە، کە بەشێوەیەکی بەرفراوان لەسەریان ڕێکەوتووین، کە باڵندەکان بەشێوەیەکی گشتی هەیانە، کە هەموویان هەمان پێگەی لۆجیکیان هەیە. ئەو کۆمەڵە تایبەتمەندییانەی، کە ئێمە دەستنیشانی دەکەین، سەربە نموونەیەکی تایبەتن، کە پێی دەوترێت "شاوەچە" بە پێی ئەو وەشانەی تیۆری شاوەچە، کە لە ڕێزمانی وشەییدا بنیاتنراوە، شاوەچە بریتیە لە پۆلێک، واتە نموونەیەکی سەرەکی و نموونەییە، بۆ نموونە پۆلی 'باڵندە' باڵندەیەکی ئاسایی و نموونەییە، هەموو باڵندەکانی تر سەر بەو شاوەچەیەن، ئەمە نموونەیەکی ناوەکیە و هەموو ئەو تایبەتمەندییانەی هەیە، کە لەیەک کاتدا ڕوودەدەن، بۆیە ڕۆڵێکی گرنگ و سەرەکی لەپۆلەکەدا دەگێڕێت. کەواتە پۆلکردن سەرنجی لەسەر پێناسەکان نییە و گرنگی نادات بە مەرجی تەواو و بەشکردوو جیاکردنەوەی سنور لە نێوان پۆلەکاندا. هەر ئەمانەش هۆکارن بۆئەوەی توانای کشان دروست بکەن، کە بۆ ئەو پەرش و بڵاویی و ناڕێکیانەی لە جیهاندا هەن پێویستن. پۆلێنکردن لەسەر بنەمای شاوەچە یارمەتیدەرە بۆ مامەڵەکردنی ڕۆژانەی مرۆڤەکان لە گەڵ دنیای ئاڵۆزی دەرەوە. بۆ نموونە دەتوانین پەنگوین وەک باڵندەیەکی ناوازە پۆلێنبکەین. (میراتی گریمانەیی ڕێگەبە ناوازەیی دەدات، چونکە شاوەچەکان دەتوانن تایبەتمەندی ناوازەییان هەبێت. ئاوەزی مرۆڤ توانایەکی باشی لە ئاڵوێرکردنی ئەو گشتاندنانەدا هەیە، کە ناوازەییان هەیە، چونکە پۆلێنکردنەکانی ئاوەزمان شاوەچەیین، کە بارودۆخە ئاساییەکان دەناسێن، بەڵام هاوکاریشن بۆ دیاریکردنی حاڵەتە ناوازەکانی تریش. لۆجیکی بۆماوەیی، کە ڕێگە بە فراوانبوون دەدات، لەبەرئەوە لەوانەیە تایبەتێتیەکان بەهۆی تایبەتێتی ناوازەکانەوە زاڵببن و ببنە باو، بۆیە تەنها بەهۆی گریمانەوە بۆیان دەمێنێتەوە)(25-Hudson,2007:24) .

کاتێک دەگەڕێینەوە بۆ زمانیش، ئەوا ناوازەکان لەناو پێڕەوەکانیدا (مۆرفۆلۆژی لەیاسابەدەر و سینتاکسی لەیاسا بەدەر و سیمانتیکی لەیاسا بەدەر) دەدۆزینەوە. بە پێی گریمانەی(میراتی گریمانەیی)، کەلەبنەمادا بۆ کۆکۆدنەوەو دەرخستنی پەیوەندیی نێوان ئەو کەرەستە زمانیانە بەکاردێت، کە لە کۆمەڵێك تایبەتمەندییدا هاوبەشن و بەشێوەی بۆماوەیی بەمیرات بۆیان ماوەتەوە، بەڵام ئەم گریمانەیە ڕێگەش بەو کەرەستانە دەدات، کە لە تایبەتمەندییەك یان زیاتردا لە کۆی کەرەستەکانی پۆلەکە لادەدەن و بازدەدەن بەسەریاندا و لە ڕێگەی پەیوەندیی هێڵەگرێدەرە گشتییەکانەوە ڕایەڵەی تۆڕبەندی زمانیانەی چەمکیلەکانی چەمکەکە پەیوەست دەبن بە یەکەوە و دەبێتەوە بە هێڵەگرێدەرێکی سەربە هێڵەگرێدەرە گشتییەکە، بۆ نموونە لە زمانی کوردیدا و لە ئاستی مۆرفۆلۆژیدا لە هێڵەگرێدەری گشتی چەمکی دیاریکردن بڕوانین، کە بە مۆرفیمی (-ەکە) یە، بەڵام بە هۆی ئەو ژینگە فۆنۆلۆژییەی کە مۆرفیمەکەی تێدەکەوێت، فۆڕمەکانی وەك (-ەك، -کە،-ك،-یەکە،-یەك،-ێکە،-ێك،-وەکە،-وەك،-ۆکە،-ۆك) دەبنە ئەلۆمۆرفی مۆرفیمی ناسراوی(- ەکە) ، بەڵام گریمانەکە ڕێگە بەم ناوازەییە دەدات و ڕێگەدانەکەشی پەیوەست دەکات بە پەیوەست بوونی هێڵەگرێدەرە گشتییەکانی تۆڕبەندەکەوە، لەگەڵ ئەوەشدا مۆرفیمی(- ەکە) هێڵە گرێدەرە گشتییەکەیە و ئەلۆمۆرفەکان هێڵەگرێدەرە پەیوەستەکانیەتی، کە هەموویان خاوەنی هەمان تایبەتمەندیی مۆرفۆلۆژی و چەمکی دیاریکردن دەگەیەنن، بۆ نموونە لە نموونەکانی(1.ا.ب.)دا دیارە و لە هێڵکاری تۆڕبەندی(6)دا نوێنراوە:
1.ا. منداڵەکە خەوت.
ب. چیاکە بەرزە.

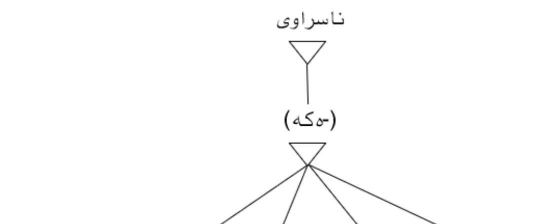

هێڵکاری ژمارە(6): تۆڕبەندی مۆرفیمی ناسراویی و ناوازەیی

2) میراتی هەمەچەشنە"Multiple inheritance "

لە ڕێزمانی وشەییدا لەپاڵ(میراتی گریمانەیی) ، میراتی هەمەچەشنەیش هەیە، بە پێی گریمانەی(میراتی گریمانەیی)، کە لە ڕێزمانی وشەییدا بنەمایەکە بۆنواندنی پۆلبەندی کەتیگۆریەکانی چەمکێك، تەنهاو تەنها کاتێك کەتیگۆریەك سەر بەو چەمکە دەبێت، کە هەموو تایبەتمەندییەکانی کەتیگۆریەکانی چەمکەکەی بەشێوەی میرات بۆمابێتەوە،

بەمەش گریمانەی (میراتی گریمانەیی) لە ڕێزمانی وشەییدا جێبەجێ دەبێت، بەڵام دەشێت کەتیگۆریەك تایبەتمەندییەکانی دوو چەمك بەشێوەی(میراتی گریمانەیی) وەربگرێت و ببێتە میراتگری هەردوو چەمکەکە، ئەم بۆچوونەش لە ڕێزمانی وشەییدا بەزاراوەی(میراتی هەمەچەشنە) ئاماژەی بۆکراوە "چەمکێک دەتوانێت لە دوو چەمکی جیاوازی پێکەوەیی میرات وەربگرێت"(قادر،ساڵ:25).

بۆنموونە گیاندارێکی وەک (پشیلە یان سەگ) دەتوانێت ببێتە میراتگری هەردوو چەمکی (شیردەر و ماڵی) یش. تەنانەت لە زۆر خێزانیشدا دەتوانێت وەک ئەندامێکی خێزانیش هەژمار بکرێت. ئەمە جگە لەوەی هەندێک گیانداری تر هەن، هەر وەك کەتیگۆری(گیانداری ماڵی) ین، بەڵام زیاتر جوتیارەکان لە کێڵگەکاندا بەخێویان دەکەن، وەک (ئەسپ، مەڕ، مانگا...هتد) و وەک ئەندامێکی خێزانەکە مامەڵەیان لەگەڵدا ناکرێت، هەریەک لەمانە ماڵین و بەخێودەکرێن، بەڵام ناتوانرێت ڕێگەیان بدرێت بێنە ناو ماڵەوە یان ببرێن بۆ شوێنێکی گشتی وەک(پارکێک)، بۆیە ئەزموونی ماڵی بوونی ئاژەڵێک بۆ ئاژەڵێکی تر جیاوازە. لە هێڵکاری تۆڕبەندی(7) ئاژەڵی (پشیلە)، کە خاوەنی میراتی هەمەچەشنەیە و میراتگری هەردوو چەمکی(ماڵی و شیردەر) ە، پۆلێنکراوە:

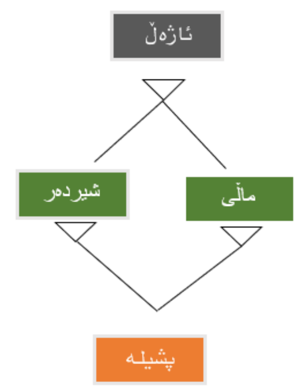

(هێڵکاری تۆڕبەندی ژمارە(٧) پۆلێنکردنی ئاژەڵی پشیلە، لەسەربنەمای میراتی هەمەچەشنە)

1/2) لێکسیم و وەچە لێکسیمەکان:

لێکسیم وشەی فەرهەنگیی بنەڕەتییە و یەکێك لەتایبەتمەندییەکانی لێکسیم ئەوەیە بەهۆی (بناغە)وە دەراستێنرێت یان خۆی دەنوێنێت، بۆ نموونە (کتێب) وشەیەکی فەرهەنگییە. لێکسیمەکان لە پۆلی وشەکاندا وەك(ناو و کردار و ... هتد) پۆلێندەکرێن. بەشێوەیەکی گشتی، زنجیرەی هەرەمی لێکسیمەکان بەشێوەیەکی ئەبستراکتی پۆلێندەکرێن، بۆ نموونە لە لووتکەی پۆلکردنەکەدا، کەتیگۆری (لێکسیم) هەیە، کە بۆ (ناو و کردار) دابەشکراوە، کەتیگۆری(ناو) یش بۆ (ناوی گشتی، ناوی تایبەتی و جێناو) دابەشبووە، ناوە گشتییەکانیش بۆ ناوی ژمێردراو و نەژمێردراو دابەشبوون.

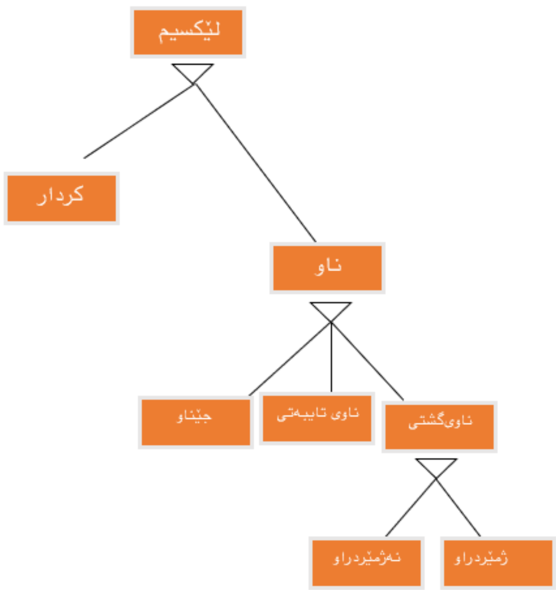

هێڵکاری تۆڕبەندی(8): زنجیرەی هەرەمی میراتی لێکسیم

لە هێڵکاری تۆڕبەندی (8) دا پێڕەوێکی پۆلێنکردن خراوەتەڕوو، کە پۆلێنکردنی لێکسیمەکان پیشان دەدات.(پۆلێنکردنی لێکسیمەکان و واتای وشەکان جیاوازن، وشەکان هەمان شت نین لەگەڵ واتاکانیان، واتاکان پەیوەندییان بە پەیپێبردنەوە هەیە، هەرچی لێکسیمەکانن وشەی ڕەسەنەکانی زمانەکەن و لێکسیمی وشەیەك پەیوەستە بە هەمان فۆرم و شێوەی خۆیەوە و بەڵام دەکرێت واتای لێکسیمێك بۆماوەییانە لە لێکسیمێکی ترەوە واتای بۆ بمێنێتەوە)(Gisborne,2020:25-27) بۆ ڕوونکردنەوەی ئەمە دەڕوانینە هێڵکاری ژمارە(9) کە هەریەك لە ئەسپ و شیردەر نموونەی پۆلی 'ناوی ژمێردراون' ، واتای وشەی (ئەسپ)[2] نموونەی واتای وشەی شیردەرە، لە هێڵکاریەکەدا نوێنراوە، کە چەمکی 'ئەسپ' سەربەهێڵەگرێدەری 'شیردەرە' و لێکسیمی **ئەسپ** ناوێکی گشتییەو ژمێردراوە لێکسیمی **شیردەر** یش هەر ناوێکی گشتییە و ژمێردراوە، بۆیە لێکسیمەکان لە زنجیرەی هەرەمی وشەدا میرات وەردەگرن و واتاکانیش لە زنجیرەی هەرەمی واتادا میرات وەردەگرن. بەشێوەیەکی گشتی دوو جۆر پەیوەندیمان هەیە، پەیوەندی هاوڕێیەتی، کە لە ڕێگەی تیرەکانەوە نوێنراوە، هەروەها دوو دارشتەی جیاوازیش هەیە، دارشتەی یەکەم بریتییە لە دارشتەی بۆماوەیی بۆ واتاکان، بۆنموونە واتای وشەی (ئەسپ) نموونەیەکە بۆ واتای وشەی (شیردەر) یان چەمکی (ئەسپ) میراتگری هێڵەگرێدەری (شیردەر)ە. هەرچی دارشتەی دووەمە بریتییە لە دارشتەی بۆماوەییە بۆ لێکسیمەکان، بۆنموونە لێکسیمی **ئەسپ** (بۆ جیاکردنەوەی لێکسیمەکان لە وشەی ئاسیی بە پیتی تۆخ دەنوسرێن) نموونەیەک نییە بۆ لێکسیمی **شیردەر** لەبەر ئەوەی لێکسیمەکان میراتگری زنجیرە هەرەمی وشەن نەک زنجیرە هەرەمی واتا. کەواتە وشەکان و واتاکان پێڕەوی پۆلکردنی جیاوازیان هەیە ئەمە سەرەڕای ئەوەی نیچە پێڕەوەکانی تری زمان وەک مۆرفۆلۆجی دارشتەی کەتیگۆری تایبەت بە خۆیان هەیە.

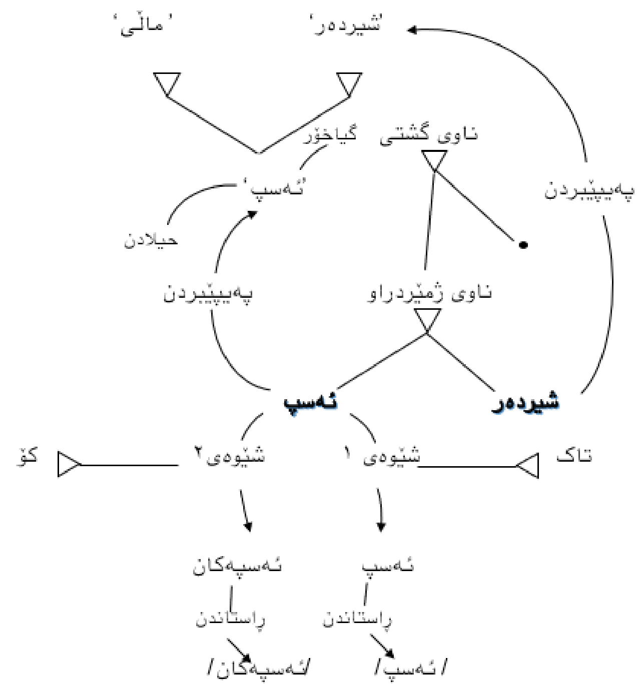

هێڵکاری تۆڕبەندی(9): لێکسمی ئەسپ

لە هێڵکاری ژمارە(9) دا، زانیاریی سینتاکسی (پۆلێنکردنی **ئەسپ**) و زانیاریی سیمانتیکی(پەیپێبردنی **ئەسپ**) زانیاریی مۆرفۆسینتاکسی، کە پەیوەندیان بە شکانەوەکانەوە هەیە و زانیاریی ڕاستاندن کە پەیوەندیی بە چۆنیەتی نواندنی وشەکەوە هەیە خراوەتەڕوو. جەمسەری واتایی لێکسیمەکە بە نیشانەی خاڵبەندی('...') لەدەوری چەمکەکان جیاکراوەتەوە، جەمسەری فۆڕمەکەش لە نێوان دوو هێڵی لاردا نوسراوە. تایبەتمەندیی جۆراوجۆری تر لە هێلکاریەکەدا هەن دەتوانین بیانبینین، کە پەیوەندییە هاوبەشەکانن، هێڵەکان لە لوتکەی سێگۆشەیەکەوە بۆ چەمکێک ڕۆیشتوون و ڕێگەیەکن بۆ نیشاندانی پەیوەندییە میراتییەکان، بنکەی سێگۆشەکە پۆلێنکردنی گرێکانن ، لوتکەی سێگۆشەکە گرێ پۆلێنکراوەکەیە. سێگۆشە هەڵگەڕاوەکە لەگەڵ هێڵەکە، کە لە تاکەوە کێشراوە بۆ ئەسپەکە پیشانیدەدات، کە (ئەسپ) نموونەی کەتیگۆری تاکە، فۆڕمی (ئەسپ) فۆڕمێکی تاکی لێکسیمی **ئەسپە** و ئەو هێڵەش، کە لە کۆوە هاتووە کەتیگۆری کۆی ئەسپیان پیشاندەدات، کە لە فۆڕمی (ئەسپەکان)دا هاتووە. بۆیە نموونەی هەردوو کەتیگۆری (لێکسیم) و (مۆرفۆسینتاکسین)ن.

هەروەها پەیوەندی هاوبەش لە نێوان ناوی گشتی و **ئەسپ** پیشانیدەدات، کە لێکسێمی **ئەسپ** نموونەیەکە بۆ کەتیگۆری ناوی گشتی. هەروەها پەیوەندییە پۆلکراوەکان لە ئاستە جیاوازەکانی ڕێزماندا پیشاندەدات، لە ئاستی سیمانتیکدا، چەمکی 'ئەسپ' وەک 'ماڵی' و 'شیردەر' پۆلێنکراوە، لێرەدا کەتیگۆری ئەسپ بووە بە ئەندام لە میراتی هەمەچەشنەدا، چونکە سەربەهەریەك لەو دوو هێڵەگرێدەرەیە. هەروەها زانیاری سیمانتیکی ئینسکلۆپیدیایی وەک حیلاندنی ئەسپ و گیاخۆری پیشاندراوە. دەتوانین بڵێین هێلکارییەکە بوارە جیاوازەکانی ڕێزمان لە مۆرفۆلۆژییەوە بۆ سیمانتیکی ئینسکلۆپیدیایی پیشاندەدات، کە بەهۆی پەیوەندییە هاوبەشەکانەوە بەیەکەوە بەستراونەتەوە و ئەو پەیوەندیانەن، کە لەناو بوارەکەدا دەبینرێت.

بەمشێوەیە لە ڕێزمانی وشەییدا، وشە یەکەی بنەمای هەم دارشتەی زمانە، کە لە شێوەی تۆڕبەندێکی پەیوەندااردا دارێژراوەو هەم لە شیکردنەوەی ئەم تۆڕبەندە پەیوەندارەشدا، جارێکی تر ڕێبازی ڕێزمانی وشەیی دەکاتە بنەمای شرۆڤەکردن و شیتەڵکردنی خودی تۆڕبەندەکە و پەیوەندییەکان لەسەر هەرسێ ئاستە پێشنیازکراوەکەی زمان، لەم ڕوانگەیەوە وشە دەبێتە خاڵی گرنگ و نێوەندی و وەك هێڵەگرێدەرێکی گشتی، هێڵەگرێدەرەکانی (فۆنۆلۆژی و ڕێزمان و واتا) ی کەرەستە بەخۆیەوە ڕایەڵ دەکات و تۆڕبەندی گشتی زمانەکە دادەڕێژێت، لەم ڕوانگەیەوە لێکۆڵینەوەکە بەگرنگی دەزانێت سەرجەم تایبەتمەندییەکانی وشە بەپێی تیۆری ڕێزمانی وشەیی شرۆڤەبکات و بخاتەڕوو:

بەو پێیەی وشە خاڵی گرنگ و نێوەندییە لە ڕێزمانی وشەییدا بۆیە گرنگە هەموو تایبەتمەندییەکانی بەپێی تیۆرییەکە بخرێتەڕوو،

2/2) ئاماژەپێ و جۆرپێ:

لە تیۆری ڕێزمانی وشەییدا، جیاکردنەوەی نێوان ئاماژەو جۆرەکانیان کارێکی پێویست و بنچینەییە، کاتێک چەمکێک پۆلێندەکەین، ئاوەزی مرۆڤ بە گەڕانێکی گشتی گونجاودا تێپەڕدەبێت، لەبەرئەوەی تێگەیشتنی مرۆڤ لە شتەکان بە پێی ئەزموونەکانی و بەچەمککردنی ئەزموونەکانیەتی لە ئاوەزیدا، کە خودی یادگەی مرۆڤەکەی پێکهێناوە، بۆیە توانایەکی سنورداری بۆ هەژمارکردنە ئالۆزەکان هەیە. لە ڕێزمانی وشەییشدا میرات لە سەرەوە بۆ خوارەوە کاردەکات، بۆ نموونە، یەکێک لە تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی باڵندە فڕینە، فڕینیش ئەو تایبەتمەندییەیە، کە زۆربەی باڵندەکان هەیانە وەک (کۆتر، چۆلەکە، مراوی...هتد) بەڵام پەنگوین، بە باڵندە هەژمارکراوە و توانای فڕینیشی نییە، بۆیە لە پەنگوینەوە میراتێک دێت، کە ئەو میراتە نەفڕینە، مرۆڤ گەڕان لە جۆرەکەیداناکات، لەبەرئەوەی دەزانرێت، کە پەنگوین نافڕێت، تەنانەت ئەگەر باڵندەش بێت. لێرەدا میرات لەگەڵ میکانیزمی گەڕاندا، درکپێکردنانە کاردەکات. بۆزانیای زیاتر بڕوانە هێڵکاری ژمارە(10):

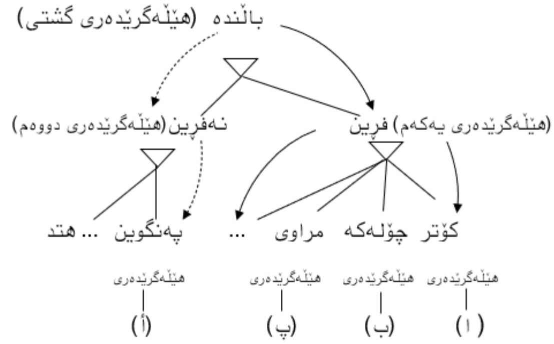

هێڵکاری تۆڕبەندی(١٠) پۆلێنکردنی باڵندە لەڕووی تایبەتمەندی فڕینەوە

لە هێلکاری تۆڕبەندی (10) دا، باڵندە وەك نمایندەی چەمکێك بە شاوچەی (باڵندە) دەربڕاوە دەبێتە هێلەگرێدەرێکی گشتی و هەردوو چەمکیلەی(فڕین) و (نەفڕین) بە خۆیەوە پەیوەست دەکات، پەیوەستکردنی هێڵەگرێدەری یەکەم بەهۆی خودی گرێی(فڕین)هوەیە، کە تایبەتمەندیی گشتی هەریەك لە وەچە هێلەگرێدەرەکانی (کۆتر،چۆلەکە، مراوی)یە، بەڵام پەیوەستبوونی هێڵەگرێدەری دووەم بە هێلە گرێدەری گشتییەوە بەهۆی خودی گرێی(نەفڕین) هوە نییە، کە تایبەتمەندییەکی ناوازەو

ناباوی بازدراوی هێڵەگرێدەری گشتییە، بەڵکو بەهۆی وەچە هێڵەگرێدەری(ا) (پەنگوین) وەیە، کە لە جۆریدا دەبێتە هێڵەگرێدەرێکی پەیوەست بە هێڵەگرێدەرە گشتییەکەوە. لێرەدا باڵندە جۆرێکە بۆ کۆمەڵێک باڵندە، کە توانای فڕینیان هەبێت یان نەبێت و ئاماژەیەکە بۆ جۆرێک لە جۆری ئاژەڵەکان، کە بە بڕبڕەدارەکان ناسراون.

(لە زمانیشدا بۆ پۆلەکان، زاراوەی جۆر بەکارهێنراوەو بۆ نموونەکانیشی زاراوەی ئاماژە بەکارهێنراوە ئاماژەکان بەشێکن لە تێگەیشتن، مرۆڤ چەمکیان بۆ دروستدەکات و پۆلێنیان دەکات و ڕێگەیان پێدەدرێت تایبەتمەندییان بە میرات بۆ بمێنێتەوە. کاتێک ئاماژەیەك بە بەستنەوەی بە جۆرێکەوە پۆلێن دەکرێت، دەتوانێت هەموو تایبەتمەندییەکانی ئەم جۆرە بە میرات بگرێت، بەمەش تایبەتمەندییە ناسراوەکانی زۆر دەوڵەمەند دەکات)(Hudson,2010:111) ، بڕوانە نموونەی (3):

3. ئێمە نانەکە لە چیمەنەکەدا دەخۆین.

لە نموونەی(3)دا وشە جۆرییەکان، شەش وشەن و بریتین لە(ئێمە، نان، ەکە، لە......دا، چیمەن، دەخۆین) چونکە (ەکە) دووبارە بۆتەوە و وشە ئاماژەییەکانیش حەوت وشەن و بریتین لە(ئێمە، نان، ەکە، لە......دا، چیمەن، ەکە، دەخۆین). لێرەدا دوو ئاماژە بۆ(-ەکە) هەیە، هەردووکیان نموونەی یەک جۆری (**-ەکە**)ن، هەر وشەیەکی جیاواز بریتیە لە جۆرێکی جیاواز. نواندنی هەریەك لە وشە جۆریی و ئاماژەییەکانی ئەم ڕستەیە لە شێوەی (4) دا دەخەینە ڕوو:

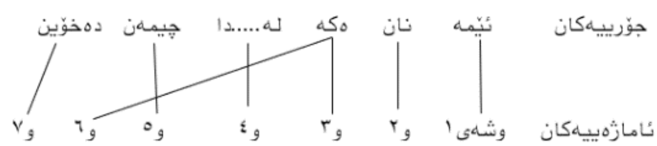

شێوەی(4) :جیاکردنەوەی وشە ئاماژەیی و جۆرییەکان

لە هێلکارییەکەدا، وشە ئاماژەییەکان لەسەر بنەمای هاتنیان لە ڕستەکەدا ژمارەیان پێدراوەو بە وشەی1 تا دوایی ئاماژەی پێدراوە و پیتی(و) وەك کورتکراوەی(وشە) بەکارهاتووە وپیشاندراوە، کە چۆن ئاماژەو جۆرەکان بەیەکەوە بەستراونەتەوە، ئەمە پەیوەندییەکە ڕێگە بە تایبەتێتیە بۆماوەییەکان دەدات، کە ڕۆڵی سەرەکی دەبینن بۆ هەبوونی چەمکە گشتییەکان، بۆ نموونە لە پۆلێنکردنی وشەیەکی ئاماژەییدا دەزانین واتایەکی هەیە و دەربڕینێکی هەیە و سەربە پۆلە وشەیەکە، ئەم تایبەتێتییە بۆماوەییانە، دەبنە پاشخانێکی گەورەی دارشتەی چەمکی بۆ ئاماژەکان.

یەکێک لە تایبەتێتی تۆڕبەندی ئاوەز لەهەر تیۆرییەکدا ئەوەیە، کە قسەکەرو گوێگر بەردەوام گرێکان دروستدەکەن، ئاوەزی مرۆڤ بەردەوام، لەڕێگەی بڵاوکردنەوەی چالاککردن و پۆلێنکردنەوە لەکاردایە، بەمەش گرێکان لە تۆڕبەندەکاندا دروستدەکات و پۆلێنیان دەکات، هەندێک لەو گرێیانە ئەگەری لە ناو چونیان هەیەو هەندێکی تریشیان دەچنە یادگەی هەمیشەییەوە. بەڵام لەبەرئەوەی ئاماژەکان هەموویان لە ناوەوەی ئاوەزن، لەبەر ئەوە جیاکردنەوە لەنێوان جۆرو ئاماژە کارێکی گرانە.

ئەنجام

1. زانیارییەکان لەناو دارشتەی تۆڕبەندا ڕێکخراون، هەموو چەمکێك بە چەمکێکی ترەوە بەستراوە و پشت بە تایبەتمەندییەکانی چەمکەکە دەبەستێت، بەڵام ژمارەی بەستەرەکان لە چەمکێکەوە بۆ چەمکێکی تر جیاوازە.
2. لە پۆلێنەکاندا تایبەتمەندییەکان بە میرات لە چەمکێکی سەرەوەی پۆلکردنەکەوە بۆ چەمکێکی خوار خۆی دەگوازێتەوە. میراتی گریمانەیی ڕێگە بە نموونەکان دەدات، کە تایبەتمەندیی ناوازەیان هەبێت، میراتی هەمەچەشنەش ڕێگە بە نموونەکان دەدات لە چەندین سەرچاوەوە میرات وەردەگرن.
3. زمانی کوردی ڕێزمانەکەی تۆڕبەندانەیە واتە داتاکانی بە مۆدێلی تۆڕبەندی شیدەکرێنەوە، ئەم داتایانەش ناوازەییان هەیە، ئەم ناوازەییانەش بەهۆی میراتی گریمانەییەوە لە تۆڕبەندەکەدا دەنوێنرێن.

پەراوێزەکان

1. تیۆری (ڕێزمانی وشەیی "Word Grammar/WG" لەلایەن (Richard Hudson) ەوە لە ساڵی(١٩٨٠) دا دانراوە و تا ئێستا هەرگەشەی پێدەدات. خودی ئەو تیۆریەش لە تیۆریەکانی تری زمانەوە گەشەیکردووە، کە بریتین لە (Systemic Functional Grammar, Daughter-Dependency Grammar، Artificial Intelligence ، Generative Grammar، Sociolinguistics، Psycholinguistics) کۆی بۆچوونەکانیشی لەهەردوو کتێبی (English Complex Sentences: An Introduction to Systemic Grammar 1971) و(Arguments for a Non-transformational Grammar١٩٧٦) خستۆتەڕوو. بەم شێوەیە دۆزینەوەکانی(ڕیچارد هەدسن) دواتر لە تیۆریەکی یەکگرتوودا بەناوی (ڕێزمانی وشەیی " Word Grammar ") لە کتێبەکەیدا بەناوی(Word Grammar ١٩٨٤) خستۆتەڕوو و لە ساڵی ١٩٩٠ لە کتێبێکی تریدا بەناوی (English Word Grammar) ڕوونکردنەوەی زیاتر و وردەکاری زیاتری لەسەر تیۆریەکەی پێشکەشکرد(قادر، 2019 :1). بۆ وردەکاری زیاتر لەسەر سەرەتاکانی ئەم تیۆریەو گەشەکردنە بەردەوامەکانی بڕوانە :Sugayama & Hudsn, 2006 (Xi-Xiv).
2. لێرەدا ئەسپ وەك نێری گیاندارەکە وەرنەگیراوە، بەڵکو وەك ناوێك بۆ نێرو مێی گیاندارەکە وەرگیراوە.

سەرچاوەکان

بەزمانی کوردی:

خۆشناو، نەریمان عەبدوڵا ،2013، ڕێزمانی کوردی، چاپخانەی هێڤی/ هەولێر.
کانەبی، دلێر صادق ، 2015، تیۆری بارگەخستن و ڕۆنانی ڕستە، چاپخانەی موکریان هەولێر.
عەزیز، ئاریان سدیق ، 2020، ناوی کرداریی، کرداری شکاوەو وکرداری ئاڵۆز، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانی.

قادر، کاروان عمر ، 2019 ،تەنینی وشەیی لە ڕێزمانی وشەییدا، گۆڤاری زانستی زانكۆی جیهان، سلێمانی، بەرگی (3)،ژمارە(1).

Diessel, H., 2019, The grammar network : how linguistic structure is shaped by language use, New York, NY: Cambridge University Press.

Gisborne,N.,2010, The Event Structure of Perception Verbs, Oxford University Press Inc., New York.

Gisborne,N.,2011, Constructions, Word Grammar, and grammaticalization, Walter de Gruyter.

Gisborne,N.,2020, Ten Lectures on Event Structure in a Network Theory of Language, brill.com/dlcl.

Hudson,R. ,2007, Language Networks: The New Word Grammar , Oxford University Press Inc., New York.

Hudson,R. ,2010, An Introduction to Word Grammar, Cambridge University Press, New York.

Sugayama, k & Husdon, R,2005, Word Grammar: New Perspectives on a Theory of Language Structure, Printed and bound in Great Britain by MPG Books Ltd, Bodmin, Cornwall.

Traugott,E.,C& Trousdale,G.,2013, Constructionalization and Constructional Changes ,Oxford University Press 198 Madison Avenue, New York, NY 1001.